

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**O‘ZBEK MUTAFAKKIRLARINING TIL NAZARIYASIGA
OID QARASHLARI**

**Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari
2021- yil 15- mart**

Toshkent – 2021

tomonidan sintaktik tahlil qilingan til korpusi(*Treebank*) yaratilishining o'zi kifoya. Tahlil qilishga mo'ljallangan dasturlar avtomatik ravishda gap strukturasi o'ld grammatik qoidalarni shu korpusdagi matnlarni tahlil qilish orqali yaratib oladi. Markus va Santorinining fikriga ko'ra, matn tahlilini statistik yondashuv asosida amalga oshirish uchun katta hajmdagi korpus kerak bo'ladi. Grammatik qoidalarni sintaktik tahlil qilingan korpusdagi ehtimollik bilan birga ishlatish avtomatik tahlil qiluvchi algoritmlarga ularni istalgan matnning sintaktik daraxt modeli uchun qo'llay olish imkonini beradi.¹ Sintaktik tahlil qilishga mo'ljallangan dastur(parser)lar kiritilgan matnni avvaldan berilgan algoritmlar asosida tahlil qilish, undagi sintaktik qoliplarni o'rganish, shu asosda keyingi berilgan topshiriqlarni mustaqil bajara olish prinsipi asosida ishlab chiqildi. Ko'plab xorijiy til mutaxassislari ana shunday dasturlar yaratish uchun turli yondashuvlarni tajribadan o'tkazgan. Bugungi kundagi bir necha tillardagi gaplarni sintaktik tahlil qilish uchun mo'ljallangan parserlar ana shu tizim asosida ishlamoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduraxmonova N. Mashina tarjimasining lingvistik ta'minoti. –Toshkent: Muharrir, 2018.
2. Abduraxmonova N. Dependency parsing based on Uzbek corpus/ International Conference Language Technologies for All (LT4All) – Paris, 2019.
3. Arslan E. , Orhan U. Graph-based lemmatization of Turkish words by using morphological similarity// Innovations in Intelligent Systems and Applications (INISTA), International Symposium on IEEE. – 2016. –P.1-5.
4. Анисимов А. В. Компьютерная лингвистика для всех: Мифы. Алгоритмы. Язык. – Киев: Наук, думка, 1991.
5. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику. –Москва: Эдиториал УРСС, 2001.
6. Белоногов Г. Г. Об использовании принципа аналогии при автоматической обработке текстовой информации // Проблемы кибернетики. 1974. – №28. –С. 33.
7. Белоногов Г.Г. Компьютерная лингвистика и перспективные информационные технологии.– М.: Русский мир, 2004.
8. Dönmez İ., Adalı E. Context Free Grammar For Turkish// Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi. – Almaty, 2018.– №22(2). – P.552-561
9. Dönmez I., Adali E. Extracting phrasecontent pairs for Turkish sentences// In Application of Information and Communication Technologies (AICT),The 9th International Conference on IEEE. – Rostov, 2015. –P.128-132.
10. Durrant P. Formulacity in an agglutinating language: The case of Turkish // Corpus Linguistics and Linguistic Theory, 2013. –№ 9(1)– P.1-38.
11. Erguvanli E. , Taylan E. E. The function of word order in Turkish grammar. – Los Angeles: University of California Press, 1984.
12. Eryiğit G., Nivre J., Oflazer K. Dependency parsing of Turkish// Computational Linguistics. 2008. –№34(3) – P. 357-389.
13. Göksel A. , Kerslake C. Turkish: A comprehensive grammar. – Abington: Routledge, 2004.
14. Grishman R. Computational linguistics. Cambridge University Press, 1994.
15. Güngör T., Kuru S. Representation of Turkish morphology in ATN// In Proceedings of Second Symposium on Artificial Intelligence and Artificial Neural Networks. 1993. –P. 92-104.
16. Güngördü Z. , Oflazer K. Parsing Turkish using the lexical functional grammar formalism// Machine Translation. 1995. – №10(4)– P.293-319.

ТАРЖИМА МАТНЛАРДАГИ ПАРЕМИЯЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ FEATURES OF PAREMIAS IN TRANSLATION TEXTS

---

¹ Marcus M., Santorini B., and Marcinkiewicz M. A. Building a large annotated corpus of English: The Penn Treebank– Pennsylvania, 1993.

Abstract: there has not been a unique and complete investigation about the translations of «Baburname» made so far. However, we can meet some data in a number of investigations. Identifying the scientific value of the work by determination of the quality of translations into other languages, studying them by comparing to each other is important by the point of view of studying literary-cultural relations of Uzbek people with other nations of the world. Since, «Baburname» is considered to be a great contribution put in the human culture as the world scientists of oriental studies regard.

Key words: «Baburname», translation, languages, comparing, oriental studies.

«Бобурнома»нинг таржималари ҳақида яхлит, мукамал тадқиқот олиб борилмаган. Аммо бир неча тадқиқот ишларида айрим маълумотлар учрайди. Ўзга тилларга қилинган таржималарнинг савиясини аниқлаш, уларни ўзаро қиёслаб ўрганиш орқали асарнинг илмий қимматини белгилаш ўзбек халқининг жаҳондаги бошқа халқлар билан адабий-маданий алоқаларини ўрганиш нуқтайи назаридан ҳам муҳимдир. Зеро, «Бобурнома» дунё шарқшунослари яқдиллик билан қайд этганларидек, инсоният маданиятига қўшилган катта улуш ҳисобланади.

Маълумки, «Бобурнома» дунёнинг 18та тилига таржима қилинган ва 2та тилга (мажор-венгер ва туркман тиллари) таржима қилиш жараёнлари давом этмоқда. «Бобурнома» энг аввал форс тилига таржима қилинган ва унинг ташаббускори Бобурнинг ўзи бўлиб, у ҳаёт вақтидаёқ ўз асарини форс тилига таржима қилишларини сўраган эди. Унинг орзуси амалга ошиб, Асар Шайх Зайнуддин/Шайх Зайн томонидан форс тилига ўгирилди. Бу «Бобурнома»нинг *илк таржимаси* эди.

«Бобурнома» инглиз тилига 1926 Жон Лейден ва Вильям Эрскинлар[Иброҳимов,2011:21.], 1921 йили А.Бевеиж, 1996 йилда профессор У.Тэкстонлар томонидан таржима қилинган. Н.Отажоновнинг фикрича, инглиз таржимонлари асарнинг ўзига хослиги, бадиий хусусиятларини сақлаб қолишга интиланлар. Олим таржималарнинг тили ҳақида ҳам ўз фикрини билдиради: Лейден-Эрскин таржимасида услуб атайлаб инглиз ўқувчисига тушунарли қилиб танлангандай, аксинча, Бевеижнинг таржимаси куруқроқ, илмий тилда битилган»[Отажонов, 2010:19.].

«Бобурнома»нинг инглизча таржималари ичида Текстон таржимасида фраземалар, мақол ва маталлар таржимаси нисбатан мукамалроқ акс этган. З.Тешабоевнинг фикрига кўра, «Таржимонлар Лейден-Эрскин ва Сусанна Бевеижлар томонидан амалга оширилган таржималарда бир неча мақол, маталлар таржима қилинмай қолиб кетганлиги аниқланган ва Текстон ушбу қолдириб кетилган мақол ва маталлар таржимасини қайта яратган. Мақол ва маталларнинг таржима қилинмай қолдирилиши таржимонларнинг мазкур барқарор бирикмаларни ўгиришда қийналганлигини кўрсатади. [Тешабоева, 2018:42.].

«Бобурнома» немис тилига 4 марта таржима қилинганлиги юқоридаги жадвалда келтирилган. Ушбу таржималарнинг ҳар тўрталасида ҳам камчиликлар етарли. Инглизчадан ўгирилган таржимада [Кайзер,1828] миллий колорит яхши ёритилмаган, оригиналдан ўгирилган Клапрот таржимасида таржимоннинг тилни мукамал билмаслиги натижасида кўплаб фразема ва реалиялар бузиб талқин қилинган ёки тушириб қолдирилган, энг сўнгги Далов таржимасида эса қисқартирилган таржимадан ўгирилганлиги учун кўпгина воқеликлар, улар билан бирга паремиялар ҳам акс этмаган[Раҳимов. 2019:15.].

Асарда табиат тасвири, портрет, характер тасвири, лисоний ва услубий воситаларнинг келиши, мақол, афоризм, идиомаларнинг мавжудлиги таржимада бир неча қийинчиликларни юзага келтирган. Масалан: *тенгри раҳматига бормоқ* (б.221) – *von der Welt aufgerufen werden* (S.329), *оламдин нақл қилмоқ* (б.196) – *die Erde verlassen* (S.285), *жон чиқмоқ* (б.183.) – *den Geist aufgeben* (S.264), *вафот қилмоқ* (б.162.) – *die Schuld des Lebens entrichten* (S.210) фраземалари сўз бирикмаси билан, *оламдин кечмоқ* (б.81.) – *ausatmen* (S.105) – *шунқор бўлмоқ* (б.64.), *иткомтен* (S.78) фраземалари эса содда сўз билан ифодаланган.

¹ Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети докторанти.

Сўзларнинг айнан муқобил вариантларини топиш, қадимий туркий тилнинг лексик-фразеологик хусусиятларини таржиманда акс эттира олиш таржимон олдига қўйилган энг муҳим мақсад ва вазифалардан биридир. Таржима тўғридан тўғри асл нусхадан эмас, балки инглизча вариантдан таржима қилинганлиги боис исмлар, реалиялар, атамалар, лақабларнинг муқобил вариантларини топиш таржимонга бир мунча қийинчиликлар туғдиргани асар мисолларида маълум бўлди.

XIX аср охирларида «Бобурнома»дан айрим қисмлар И. Пантусов, С. Поляков, В. Вяткин таржимасида рус китобхонларига қисман тақдим этилган бўлса-да, яхлит русча таржимаси амалга оширилмаган эди. 1958 йилда М. Салье асарнинг тўлиқ таржимасини амалга оширди. Русча таржиманда паремиялар, хусусан, мақолларнинг айримлари тўғридан тўғри таржима қилиш орқали ифодаланган. Масалан, *Инонмагил дўстунгга, сомон тиқар нўстунгга* мақоли(б.76.) *Не доверяй другу: он набьет твою шкуру соломой* (б.97.) тарзида ифодаланган.

Тенг бўлмагунча тўш бўлмас (б.115.) мақоли эса шу мақолга мос келадиган *Не будь сходства, не было бы и встречи*, яъни *агар ўхшашиликлар бўлмаса, учрашув бўлмайди* (б.141.) рус мақоли орқали мазмуни ифодаланган.

«Бобурнома»нинг озарбайжон тилида иккита таржимаси мавжуд бўлиб, Рамиз Аскер томонидан қилинган таржима Бокуда икки марта нашр этилган. Ушбу таржимада (2011) «Бобурнома»нинг туркча (Р.Р.Арат), русча (М.Салье) ва ўзбекча (Порсо Шамсиев) нашрларидан фойдаланилган. Таржиманинг кириш қисмида муаллиф Бобур мирзонинг шахсияти, ҳаёти ва ижоди ҳақида батафсил тўхталлади.

Таржимада ҳар бир шахс, ҳар бир жой ёки муҳим тарихий воқеалар алоҳида сарлавҳалар билан ажратиб берилган. Асар шу қадар кичик таснифларга бўлинганки, баъзи сарлавҳа остидаги воқеалар бир бетгаям бормайди [Ramiz Askar, 2011]. Масалан, «Султон Маҳмуд мирзонинг Самарқанд тахтига чиқмоғи» (40-б) ёки «Бойсунқур мирзонинг Самарқанд тахтига чиқмоғи» (47-б) бўлимлари ярим бетдан, «Бойсунқур мирзонинг Хисравшоҳ тарафидан ўлдирилмоғи» (85-б) бўлими 7 қатордан иборат. Сарлавҳаларнинг умумий миқдори 153 та.

Таржима ўзбекча ва туркча матнга асосланганлиги учун воқеалар изчил ёритилган, тушиб қолган ёки берилмай ўтиб кетилган ҳолатлар йўқ. Аммо асарнинг сўнгги 936-йил воқеалари 935-йил воқеаларига қўшиб юборилиб, шу билан яқунланган. Таржиманинг умумий ҳажми 424 бетни ташкил қилади.

Таржимада мақол ва маталлар матн ичида асл манбадагидек ёзилган, ҳаволада ҳозирги озарбайжончада қанақа маъно англатиши берилган. Масалан: «*Deh koca və dərəxtan kosa*» *məsəlini, deyəsən, Axsı üçün söyləmişlər*[Ramiz Askar, 2011:23.]. («Дех кужо ва дарахтон кужо» масалини Ахси учун айтилганга ўхшайди. – матн тагидаги изоҳда эса *Kənd harada, ağaclar harada* (қишлоқ қаерда, дарахтлар қаерда) деб изоҳ берилган. Мисоллар:

Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтанд ((б.142.) – *Həkimlər adın yad edilməsini ikinci ömür saymışlar.*(б.199); тенг бўлмагунча тўш бўлмас (б.115.) – *dəng olmayan tuş olmaz* (б.155); Ким ўлар ҳолатга етса, ул билур жон қадрини (б.218.) – *Kim ölər həlakətə yetsə, ol bilir can qədrini* (б.321); Агар сад солмони ва-р яке рўз, Бибояд рафт аз ин кохи дилафрўз (б.99.) – *İstər yüz il, istər bir gün qal, Bu könül aydınladan köşkü tərک edəcəksən* (133); Не бормоққа ере муқаррар, Не турмоққа юрте муайян (б.160.) – *Nə getmək üçün qərar verilmiş bir yer, nə də durmaq üçün müəyyən bir yurd vardı*(229).

«Бобурнома»нинг озарбайжонча таржимаси изоҳларга бой, уларнинг асосий қисми сатр остида берилган, диққатга сазовор жойи шундаки, изоҳларда туркча, русча ва ўзбекча нашрлар ўртасидаги фарқлар очиб берилган. Асар сўнггида тушунарсиз сўз ва ибораларга таъриф берилган.

«Бобурнома» козоқ тилига Байузақ Қожабекулы томонидан 1990 йилда «Бабырнама» номи билан таржима қилинади [Байузақ Қожабекүлы, 1993]. Бу таржима ўзбекча танқидий матн ва русча таржима асосида қисқартирилган ҳолда босилган. Кейинги 1993 йилда тўлиқ таржима шаклида нашр этилган, аммо исм кўрсаткичлари ва географик номлар харитаси

тушириб қолдирилган. Таржиманинг кириш қисмида муаллиф Бобур ва унинг ҳаёти, «Бобурнома»нинг бадиияти ва таркибий қисмлари ҳақида батафсил маълумот беради.

Қозоқча таржимада воқеалар жуда кичик-кичик мавзуларга бўлиниб берилган. «Бобурнома»даги афоризмлар, ғазаллардан парчаларни Оразақын Асқар қозоқчага таржима қилган. Нашрни кузатиш мобайнида паремияларнинг ўгирилишидаги ўзига хосликни аниқладик. Муаллиф мақолларни сўзма-сўз ўгирмайди, ҳозирги қозоқчада мавжуд бўлган эквивалентини қўллаш йўлидан боради. Масалан, *Гофил аз инжо ронда ва аз онжо монда (Гофил бу ердан қувилган, у ердан ажралган)* матали (б.64.) шундай ўгирилган: *Тоқал ешкі қудайдан мүйіз сураймын деп, қулагынан айрылыпты* (б. 77.). Ёки, *«Инонмагил дўстунгга, сомон тиқар пўстунгга»* мақоли (б.76.) *«Жау жоқ деме, жар астында»* (б.99.) деб таржима қилинган.

Эътибор берсак, иккинчи мақолнинг муқобили айнан Бобур айтмоқчи бўлган фикрни ифодаламаган. Чунки Бобур дўстининг хоинлигини таъкидламоқчи, қозоқчада эса атрофнинг хатарларга тўла эканлигига урғу қаратилган. Ҳолбуки, таржимон аслиятда берилган мақолларнинг таржима тилида мавжуд муқобилларини излаши, уларни саралаш ҳамда муқобили мавжуд бўлмаганларини эса қисқа ва лўнда изоҳлар орқали ифодалаш лозим [Ширинова, 2017:16.].

Мисоллар:

Қопудағини қопмаса, қариғунча қайғурур (б.74) – *Өз аягымен келип, қолымызга түскелі тұрған жау еш шығынсыз, жылыстап кетті.*(95), Корҳоро бавақт бояд жуст, Кори бевақт суст бошад суст (б.74) – *Дер кезінде біткен іс пайдалысы, Күні өткен соң болмайды жай-мәнісі* (95), Узраш батар аз гуноҳ (б.78) – *Оның ақталғаны қылмыстан да жаман* (102), Лаззати май маст донад, хушёрон чи ҳаз (б.108.) – *Мас біледі шараптың тәтті дәмін, Татпағанды демейді ол шат қыламын емес жаман егер.*

Кўринадик, таржимон мақолларни таржима қилиш жараёнида ўз тилида мавжуд бўлган эквивалентини қўллаш методидан фойдаланган, бироқ танланган бу метод ўзини у қадар оқламаган. Бунинг оқибатида, «Бобурнома»нинг асл ифода услуби бузилган, тасвирийлик акс этмаган. Бу ҳолатни гап тузилишларининг ўзгартирилганлигида ҳам кўриш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, «Бобурнома» илм аҳлининг доимий диққат марказида бўлиб келган. Бунга сабаб сифатида бир неча омилни келтириш мумкин.

Биринчидан, «Бобурнома» ўша давр сарой муҳити, адабий жараён ҳақида маълумот берувчи энг ишончли манба ҳисобланади, бу ҳақда кўпгина хорижий олимлар ўз асарларида ёзиб қолдирганлар.

Иккинчидан, «Бобурнома» тилининг соддалиги, услубининг раволиги, тасвирнинг жонли берилиши барчани мафтун қилиб келган.

Таҳлилларимиз натижалари шуни кўрсатадики, таржималарда паремияларнинг акс этирилишида бирмунча ноаниқликлар ва камчиликлар кўзга ташланади. Бу ҳолатга асар тилини яхши тушунмаслик, пресуппозиция ва қочиримларни тўғри англамасликлари сабаб бўлган дейиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бабир Захир ад-дин Мухаммед. «Бабырнама». Қазақша сөйлеткен Байузақ Кожабекұлы. – Алматы, 1993.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома» Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент, 2002.
3. Иброҳимов А. «Бобурнома»даги ҳиндча сўзлар тадқиқи. Филол.фан.ном. дисс. – Тошкент, 2011.
4. Иброҳимов А.П. «Бобурнома» – буюк асар. – Тошкент, 2000.
5. Отажонов Н, Ҳошимова Д. «Бобурнома» шарқ элчиси. –Тошкент, 2010.
6. Раҳимов Х. «Бобурнома»нинг олмонча таржималарига бир назар // Бобур ва дунё. – Тошкент, 2019, №1.

I. BOZOROVA, I. SHODIYEVA	Kompyuter yordamida matnni sintaktik tahlil qilishning tarixiy bosqichlari	361-364
<i>D. Muxammadieva</i>	Таржима матнлардаги паремияларнинг хусусиятлари	364-367
M. SHAMSIYEVA	Bolalar bilingvizmini shakllantirish tamoyillari	367-369
G. KOMILOVA	Qadriyat va bahoning falsafiy, logik, lingvistik talqini	369-371
M. OQMAMATOVA	Alisher Navoiy asarlarida milliy-madaniy birliklarning tarjimasidagi murakkabliklar	371-373
D. NASRIYEVA	Areal lingvistika – tilshunoslikning alohida yo‘nalishi sifatida	373-376
G. ZOYIROVA	Lirik matnning til xususiyatlari (samandar vohidov ijodi misolida).	376-378
J. ULUG‘MURODOV	O‘zbek tilida barcha uslublarda axborot mavjudmi?	378-380
Z. DADAXODJAYEVA	O‘tkir Hoshimov asarlarida <i>inson</i> konsepti	380-384
L. USMONOVA	Sotsiolingvistik tahlil masalalari hamda uning pragmlingvistika bilan munosabati	384-389
A. YUSUPOVA	Uy-ro‘zg‘or realiya buyumlari asosida shakllangan frazeologizmlarning etnolingvistik xususiyatlari	389-391
Sh. XAMDAMOVA	O‘xshatishlar xalqlar madaniyatini ko‘rsatuvchi vositalardan biridir	391-393
O. SHARIPOVA	Neyrolingvistik dasturlash: tarixi va bugungi ahamiyati.	393-395
M. MUXAMMADIYEVA	Psixolingvistika va psixolingvistik tahlil.	395-396
E. O‘RALOV	Shaxsiy yozishmalarda noadabiy fonetik unsurlarning voqealanishi	396-398
P. NABIYEVA	“Boburnoma”dagi sifat leksemalarining tezaurusini yaratish.	398-401
M. AKRAMDJANOVA	Ўзбек ва турк параллел матнлар корпусини яратиш асослари	402-403
TIL NAZARIYASIGA OID MASALALARNING TA’LIM BOSQICHLARIDA O‘RGANILISHI		
T. YUSUPOVA	O‘quvchilarda inshoning tashkiliy-texnik jihatlariga doir bilim, ko‘nikmava malakalarni shakllantirish	403-406
L. ABDULLAEVA	The role of electronic educational resources (eer) in teaching english	407-409